

СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'367

[https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).44-53](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).44-53)

Сергій Різник, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0003-3083-4543>

ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ СУБ'ЄКТА В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Присвячено аналізу відмінкових форм, які реалізують суб'єктне значення в семантичній структурі простого речення. Зокрема розглянуто іменникові форми називного, кличного, родового, давального, знахідного й орудного відмінків на позначення агенса. Розглянуто граматичні функції агенса в різних відмінкових формах: підметову – у називному та кличному відмінках, функцію додатка – у родовому, давальному, знахідному та орудному відмінках.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, агенс, відмінок, підмет, суб'єкт.

Аналіз речення, спрямований від семантичного змісту до формальних засобів його вираження, потребує детального вивчення змістового наповнення відмінкових форм іменників як компонентів формально-синтаксичної структури висловлювання. Як відзначила свого часу Н. Шведова, представники різних нових напрямів, розділяючи і протиставляючи в реченні його семантичну й формальну характеристики, так чи інакше зіставляють відмінки, що беруть участь у побудові речення, з категоріями його семантичної структури [Шведова : 450]. Опис граматичного явища передбачає реєстрацію усіх типів форм (інваріантів), які можуть реалізувати це явище в мовленні. Отже й існування різного типу функцій відмінків, які перебувають у певних відношеннях один з одним, мотивує потребу їхньої семантичної кваліфікації, “що зводиться до виділення

значення відмінкових форм, відображення відношень між предметами, явищами, діями [Безпояско : 12].

Типологія відмінкових функцій, як зазначають дослідники, базується на розмежуванні денотативних і позиційних значень. Денотативні значення проєктуються характером семантичних розрядів сполучуваних іменників і є первинними для кожного відмінка, що називає об'єкти дійсності, тобто субстанцію, а позиційні значення, або функції, є вторинними і формуються під впливом морфологічних особливостей сполучуваних слів, їхнього місця у внутрішньосинтаксичній структурі речення, а також традиційної закріпленості цих значень за конкретними лексемами. Значення кожного відмінка зумовлює позиції, у яких він може виступати, тому позиційний аналіз відмінкових форм та їхніх функцій доцільно проводити в напрямі від значення до позиції [Безпояско : 13].

Парадигма словоформ, здатних виражати суб'єктну функцію, в українській мові охоплює весь набір безприйменникових відмінкових форм, розподіляючись на різновиди залежно від стосунку предикативної ознаки до її носія: суб'єкт дії, суб'єкт буття, суб'єкт стану, суб'єкт ознаки тощо. Зосередимо увагу на різновидах граматичних форм суб'єкта у семантико-синтаксичній структурі речення.

Суб'єкт у називному відмінку. Функція суб'єкта дії у двоскладному реченні з дієслівним предикатом реалізується через граему називного відмінка, форма якого усталена в структурі українського речення і в межах предикативного узгодження в дійсному способі не може бути замінена іншим відмінком. Наприклад: *Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає верхечки чорного лісу* (М. Коцюбинський).

У реченні агентивний називний відмінок характеризується граматичною позицією підмета, що перебуває у предикативному зв'язку з особовою формою дієслова. Семантична природа агенса зумовлює типове лексичне наповнення суб'єкта дії. Найчастіше це іменник на позначення істоти, особи, метафоризованого поняття чи предмета, що співвідноситься з активною дією як її

виконавець. Наприклад: *Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілася на весняному сонці* (І. Нечуй-Левицький). *У дуплі вмощувалися на ніч білчата* (В. Іваненко). Яких-небудь чітких семантичних обмежень іменників на позначення речей, предметів чи абстрактних понять щодо їхньої здатності виступати в ролі агенса не помічено.

Називний відмінок, крім позначення активного суб'єкта як виконавця дії, може представляти в реченні суб'єкти буття, процесу, стану. Семантична природа його – в характеризуванні екзистенційності, процесуального, якісного, кількісного стану іменника з граменою називного відмінка, його якісної ознаки чи ознаки-відношення. Лексико-семантична реалізація в таких суб'єктів помітно ширша, ніж у суб'єкта дії, і, крім іменників на позначення істот, охоплює широке коло предметних понять. Наприклад: *Море тихо спить після п'яного шторму* (М. Трублаїні). *На холодних тарілках неясно чорніла печення* (М. Коцюбинський). *У лісі сніг лежить нерушений і дерева стоять у холодній зажурі* (В. Близнець). Дієслова на позначення стану як процесуальної ознаки не реалізують свою логіко-семантичну валентність в об'єктах-аргументах, що відображають відношення дійсності. Це здебільшого неперехідні одновалентні дієслова на позначення фізичного, фізіологічного, психічного стану, напр.: *Я стужився, о подайте катеринку, про гризоту вам заграю, про утому* (Ю. Андрухович). *Пишається над водою червона калина* (Т. Шевченко).

Суб'єкти буття, процесу, стану (якісного, кількісного, стану-відношення) прямо детерміновані відповідними категоріями предикатів і їхня відмінкова форма (називний відмінок) зумовлена здатністю вступати в предикативне узгодження з ознаковими словами: *І був вечір, і був ранок* (Біблія); *При самому березі вода була глибока* (І. Багрянний).

Суб'єкт у кличному відмінку. Іменник здатний виражати суб'єктну семантику також у формі кличного відмінка. У семантико-синтаксичній організації речення це потенційний суб'єкт, спонукуваний до виконання певної дії чи набуття стану. Суб'єктна функція вокатива реалізується в поєднанні з дієсло-

вами у формі другої особи на позначення імперативної дії. Ряд дослідників обґрунтовано надають вокативові статусу члена речення (підмета) [Потебня : 100–103; Тимченко : 3–17.; Кучеренко : 168–169; Вихованець : 138–143; Скаб : 12–13]. Семантико-синтаксичною особливістю вокатива є синкретизм адресатно-об'єктної і суб'єктної функцій, зумовлений різною позицією залежного аргумента щодо предиката – джерела спонукування і предиката потенційно реалізованої дії, до якої спонукається суб'єкт [Безпояско : 27]. У безпосередній предикативний зв'язок іменник у кличному відмінку вступає тільки з особовими формами дієслів і не передбачає у відповідній позиції ад'єктивних чи субстантивних девербативів. Наприклад: *Неси ж мене, коню, по чистому полю* (Т. Шевченко). *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов* (М. Рильський). *Прощай, мій зошите! Спасибі тобі, друже, Що ти думок моїх не відцуравсь* (В. Симоненко). *Будь щаслива та здорова, чорноброва* (П. Воронько).

Суб'єкт у родовому відмінку. Семантично співвідносним із називним відмінком є придевербативний суб'єкт у родовому відмінку. Дослідники вбачають у формі такого родового відмінка похідний від придієслівного суб'єкта-підмета, який дублює семантичну функцію називного, заповнюючи валентну позицію віддієслівного субстантива [Курилович : 194–195; Бенвеніст : 156–164; Вихованець : 146–151]. Суб'єктна функція родового придевербативного, на думку деяких дослідників, є явищем ідентифікації його з називним в умовах актуального членування на комунікативному рівні мови і є наслідком функціональної транспозиції морфологічних форм: *Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків* (М. Коцюбинський). Порівняймо: *Життя дихало; земні соки рухалися*.

Категорійний перехід дієслова в іменник супроводжується зміщенням суб'єктно-предикатних центрів, семантика яких знає змін у новій синтаксичній позиції. Переміщення предикативного центра у позицію теми (віддієслівний іменник у називному відмінку) закономірно надає атрибутивного відтінку залежному від нього іменникові в родовому відмінку на позна-

чення суб'єкта опредметненої дії. Порівняймо: *Шкода, що я 10-го повинний їхати... і через те не можу намиливатися, певне, добрячим співом Лисенківського хору* (Панас Мирний); *За задумом Яворського, виступ робітників Турківських заводів мусив стати поштовою демонстрацією робітників у Самборі* (С. Чорнобривець); *Велике зворушення серед присутніх викликав виступ Костя* (О. Донченко).

Суб'єкт у давальному відмінку. Суб'єктну функцію вбачають у семантемі фізіологічного та психічного стану особи, на яку поширюється певна дія чи стан, що виникли незалежно від її волі, внаслідок певних умов чи ситуації. Ця семантика представлена у структурі речення формою давального відмінка, що перебуває у валентному підпорядкуванні предикатові. Наприклад: *І мені так схотілось почути, Білорусіє, мову твою* (В. Герасимчук). *Не нам на прою з Тобою стати! Не нам діла Твої судить!* (Т. Шевченко).

Семантико-синтаксичною ознакою давального агентивного дослідники вважають “обмеження сфери поширення дії чи стану їхнім носієм” [Андерш : 91]. В особі-носієві, представленій давальним відмінком, виражається залежна субстанція, до якої спрямовується дієслівна ознака, але не досягає її [Шахматов : 314].

Суб'єктні відношення виникають при співвіднесенні давального у функції суб'єкта стану, фізіологічних чи психічних відчуттів з дієсловами належати, подобатися, таланити, фортунити, щастити тощо: *Кімната, де йому належало жити до кращих часів, двома своїми вікнами виходила у глухий закуток двору* (М. Олійник). Давальний у функції пасивного суб'єкта послідовно виступає при іменних (прикметникових) предикатах на позначення властивостей, станів, відчуттів тощо. Це ад'єктиви *близький, властивий, дорогий, любий, належний, ненависний, обридлий, притаманний* тощо. Такі предикати-ад'єктиви зазвичай перебувають у предикативному зв'язку з іменником у називному відмінку, який у граматичній структурі перебуває в позиції підмета, а в семантичній – позначає об'єкт належності, співвіднесеності чи сприйняття: *Коли життя вам*

дороге, Кладіте зброю долі! (Л. Українка). *Анно, серце моє! Невже ж я такий ненависний тобі?* (І. Франко).

Суб'єкт у знахідному відмінку. Семантика суб'єкта фізичного стану може виражатися відмінковими формами знахідного безприменникового. Специалізація цього функційного типу характеризується повною нейтральністю суб'єкта щодо створення ситуації, у якій він перебуває. Суб'єкт фізичного стану, представлений знахідним відмінком, на семантичному рівні співвідносний (не тотожний) із суб'єктом, для якого репрезентативною формою є називний, пор.: *Селян лякало...* ← *Селяни лякалися...*. Дієслово-предикат у силу валентного зв'язку передбачає при собі не граматично скоординований підмет-суб'єкт, а підпорядкований другорядний член, у якому поєдналися семантичні особливості суб'єкта і граматична позиційна роль об'єкта. У зв'язку з цим вмотивовується одна із семантико-синтаксичних ознак функції суб'єкта фізичного стану – фінальна спрямованість, якої зазнає суб'єктний аргумент з боку предиката. Наприклад: *Когось на пісню раптом потягло* (С. Олійник). *Хому дуже цікавило і навіть непокоїло, як це в країні, де нема жодного моря, раптом править усім – адмірал* (О. Гончар). *Платона лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний).

Дієслова, які передбачають при собі пасивний суб'єкт стану, становлять особливу семантичну групу на позначення внутрішнього стану особи, її відчуттів, переживань тощо, напр.: бентежити, веселити, відволікати, вражати, захоплювати, лякати, морозити, непокоїти, нудити, турбувати, цікавити і под. Здебільшого це двовалентні дієслова, лівобічну (підметову) позицію при яких зазвичай займають або займенники з формальним значенням виконавця дії (щось, воно, це і под.), або персоніфіковані іменники-неістоти, які по суті є причиною стану, вираженого дієсловом: *Валентина весь час була задумана, і, здавалось, їй щось мучило* (О. Досвітній). *Річ даремна, мене ніщо не веселить – Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Л. Глібов). *Страх обхопив опришка такий, що він стрімголов хотів кинутися бігти* (Г. Хоткевич). *Ох, дійсно, жаль і сум нас обгорта, коли*

науку світлую, як день, на темну ніч химер змінити хтять!.. (Є. Кротевич).

Суб'єкт в орудному відмінку. Граматичним варіантом називного відмінка як виразника суб'єктної функції є також орудний безприйменниковий. Ця форма реалізується в пасивних конструкціях у валентному зв'язку з дієсловами з постфіксом -ся типу будуватися, виконуватися, виховуватися, зводиться, прийматися, розсилатися, співатися, сприйматися, схвалюватися тощо. Наприклад: *Бойові порядки військ... зараз **сприймалися** Хомою, як одне нерозривне ціле* (О. Гончар). Орудний суб'єкта, на відміну від називного, перебуває при дієслові-предикаті в постпозиції, оскільки є правобічним компонентом валентного оточення дієслова. Валентна інтенція предиката значно слабша щодо такого суб'єкта, ніж у напрямку до суб'єкта в називному відмінку. Це зумовлено тим, що в пасивних конструкціях актуальною є насамперед інформація про саму дію, а вже потім про її джерело.

Розглянуті моделі показують, що в українському реченні семантичний суб'єкт може бути виражений усіма відмінковими формами в безприйменниковій реалізації. Різноманітність форм і засобів вираження суб'єкта дозволяє іменникові та його еквівалентам реалізувати свою агентивну функцію в семантико-синтаксичному поєднанні з предикатами як суто дієслівної природи, так і його похідних виявів.

ЛІТЕРАТУРА

Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. Київ : Наукова думка, 1975. 134 с.

Безтояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ : Наукова думка, 1991. 171 с.

Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ : Наукова думка, 1987. 231 с.

Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Ч. 1. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 172 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II. Москва : Учпедгиз, 1958. 532 с.

Скаб М. С. Семантико-грамматическая структура украинского вокатива : автореф. ... канд. филол. наук. Киев, 1988. 17 с.

Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ : Вид-во ВУАН, 1926. 118 с.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. Ленинград : Учпедгиз, 1941. 620 с.

Шведова Н. Ю. Дихотомия “присловные-неприсловные падежи” в ее отношении к категориям семантической структуры предложения. Славянское языкознание : VIII Междунар. съезд славистов (Загреб-Люблина, сентябрь 1978 г.). Москва : Наука, 1978. С. 450–467.

REFERENCES

Andersh, Y. F. (1975). Semantyczna struktura bezprijimenny-kovoho davalnoho vidminka v cheskiej i nimetskiej movakh. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Bezpoiasko, O. K. (1991). Imenni hramatychni katehorii. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Benvenist, E. (1974). Obshchaya lingvistika. Moskva : Progress (in Russian).

Vykhovanets, I. R. (1987). Systema vidminkiv ukrainskoi mo-vy. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Kurilovich, E. (1962). Ocherki po lingvistike: Sbornik statej. Moskva : Izd-vo inostr. lit. (in Russian).

Kucherenko, I. K. (1961). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: Morfolohiia. Vol. 1. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. un-tu (in Ukrainian).

Potebnya, A. A. (1958). Iz zapisok po russkoj grammatike. Vol. I–II. Moskva : Uchpedgiz (in Russian).

Skab, M. S. (1988). Semantiko-grammaticeskaya struktura ukrainskogo vokativa. PhD thesis (Linguistics). Kyiv (in Russian).

Tymchenko, Ye. K. (1926). Vokatyv i instrumental v ukrainskii movi. Kyiv : Vyd-vo VUAN (in Ukrainian).

Shahmatov, A. A. (1941). *Sintaksis russkogo yazyka*. Lenin-grad : Uchpedgiz (in Russian).

Shvedova, N. Yu. (1978). Dikhotomiya “prislovnye-nepislovnye padezhl” v ee otnoshenii k kategoriyam seman-ticheskoy struktury predlozheniya. *Slavyanskoe yazykoznanie : VIII Mezhdunar. s’ezd slavistov* (Zagreb-Lyublyana, Sept. 1978) (pp. 450–467), Moskva : Nauka (in Russian).

Serhii Riznyk, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Subject grammar forms in the semantic-syntactic structure of a sentence

The article is devoted to the analysis of case forms that implement the subjective meaning in the semantic structure of a simple sentence. The attention is paid to the noun forms of the nominative, vocative, genitive, dative, accusative and instrumental cases of an agent in the Ukrainian sentence. The grammar functions of an agent in different cases are considered, i.e. of a subject in the nominative and vocative cases, of an object in the genitive, dative, accusative and instrumental cases.

Background. *The analysis of the sentence semantics involves the study of the interaction between its semantic and formal layout. The interrelation between sentence semantic and syntactic structures reveals formal models of predicative grammar constructions.*

Purpose. *The analysed models with subject syntaxemes denoting an agent, an experiencer, an actor, quantity, quality, and a location enable linguists and language learners to determine the grammatical means of expressing substantive (subject) semantics.*

Methods. *In the study of grammatical forms of subject syntaxemes, the structural method is used, in particular, the methods of sentence model transformation and component analysis. In a number of cases, these techniques helped to reveal that a substantive syntaxeme with subject semantics, expressed in the indirect (genitive, dative, accusative, instrumental) case, is regularly transformed into a subject syntaxeme in the nominative case in the grammatical position of the subject.*

Results. *The grammar models considered in the article demonstrate that the semantic subject of the Ukrainian sentence can be expressed by all case forms without preposition. The variety of forms and means of subject expression allows the noun and its equivalents to realize their agent function in a semantic-syntactic combination with predicates of both verbal and its derivative forms (noun, numeral, adjective, adverbial) nature.*

Conclusion. *The main grammar form of expressing subjectivity is the nominative case combined with a predicate of action, state, process, quantitative, qualitative or locative feature. The vocative case regularly denotes the subject of addressed speech, the other morphological forms of subjects (genitive, dative, accusative, instrumental) have a much narrower application in the Ukrainian sentence.*

Keywords: *semantic-syntactic sentence structure, substantial syntaxeme, agent, case form, subject.*

Стаття надійшла до редколегії 14.04.22

Рекомендована до друку 12.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)